

SOME CONSIDERATIONS REGARDING SECTS BELONGING TO THE RAFIDITE MOVEMENT DURING THE SAMANID ERA

Akmalin Saidjonov

Assistant Lecturer

Kokand State University

Uzbekistan, Fergana

ABOUT ARTICLE

Key words: Samanids, Mawarannahr, Khorasan, sect, rafidites, alawites, ismailis, karramites, kayyalis.

Received: 09.05.25

Accepted: 11.05.25

Published: 13.05.25

Abstract: The purpose of this article is to shed light on the activities of sects belonging to the Rafidite movement that existed in Mawarannahr and Khorasan during the Samanid dynasty (204–389/819–999), based on data from sources. Based on this, the places of residence of sects such as Alawites, Ismailis, Karramites, and Kayyalis in the Samanid territory, as well as their influence on social and political life, were analyzed. The information is based on the works of Tabari, Ibn Nadim, Narshakhi, Utbi, Gardizi, Nizamulmulk, Ali Bayhaqi, Umar Nasafi, and other scholars who wrote in Arabic and Persian in different periods of the Middle Ages.

СОМОНИЙЛАР ДАВРИ РОФИЗИЙЛИК ТОИФАСИГА МАНСУБ ФИРҚАЛАРГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Акмалдин Саиджонов

ассистент ўқитувчи

Қўқон давлат университети

Ўзбекистон, Фарғона

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: сомонийлар, Мовароуннахр, Хуросон, фирқа, рофизийлик, алавийлик, исмоилийлик, карромия, кайёлия.

Аннотация: Ушбу мақолада кўзланган мақсад сомонийлар сулоласи (204–389/819–999) даврида Мовароуннахр ва Хуросон ҳудудларида мавжуд бўлган рофизийлик тоифасига мансуб фирқаларнинг фаолиятларини манбалардаги маълумотларга асосланган ҳолда ёритишдан иборат. Шундан келиб чиққан ҳолда, алавийлик, исмоилийлик,

карромиа ва кайёлия каби фирқаларнинг сомонийлар худудидаги яшаш ўринлари ҳамда уларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётга ўтказган таъсирлари таҳлил қилинди. Ундаги маълумотлар ўрта асрларнинг турли даврларида араб ва форс тилларида ижод қилган Табарий, Ибн Надим, Наршахий, Утбий, Гардизий, Низомулмулк, Али Байҳақий, Умар Насафий ва шу каби бошқа олимлар асарларига асосланади.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О СЕКТАХ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ К ТЕЧЕНИЮ РАФИДИТОВ В ЭПОХУ САМАНИДОВ

Акмалдин Саиджонов

Ассистент преподаватель

Кокандского государственного университета

Узбекистан, Фергана

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Саманиды, Мавераннахр, Хорасан, секта, рафидиты, алавиты, исмаилиты, каррамиты, каййалиты.

Аннотация: Целью данной статьи является освещение деятельности сект, принадлежащих к течению рафидитов, существовавших в Мавераннахре и Хорасане в эпоху династии Саманидов (204–389/819–999), на основе данных из источников. Исходя из этого, были проанализированы места проживания таких сект, как алавиты, исмаилиты, каррамиты и каййалиты, на территории Саманидов, а также их влияние на социальную и политическую жизнь. Информация основана на трудах Табари, Ибн Надима, Наршахи, Утби, Гардизи, Низамулмулька, Али Байхаки, Умара Насафи и других ученых, писавших на арабском и персидском языках в разные периоды средневековья.

КИРИШ

Исломий фирқалардан дастлабкиси Араб халифалиги (11–656/632–1258) худудларида рошид халифалар (11–40/632–661) даврида пайдо бўлди (Saidjonov, 2022, pp. 15–17). Кейинги даврларда уларнинг сони янада ортиди. Аббосийлар сулоласи (132–656/750–1258) даврида халифаликнинг шарқий чегараларида, яъни сомонийлар (204/819–389/999) қўл остидаги Мовароуннахр ва Хуросон худудларида ҳам улар ўз фаолиятини олиб бордилар. Булардан рофизийлик тоифасига мансуб бўлганлари ўзларининг ижтимоий ҳамда сиёсий фаолликлари билан алоҳида ажралиб турди. Қуйида булардан тўрттаси, алавийлик, исмоилийлик, карромиа ва кайёлия ҳақида сўз юритилади.

Сомонийлар даврида Ҳасан ибн Қосим, Абу Жаъфар Алавий, Абулхусайн Муҳаммад ибн Аҳмад Зуборий, Абу Яъло Ҳамза ибн Муҳаммад Алавий сингари алавийлар, Абу Абдуллоҳ Ходим, Абу Саид Шаъроний, Ҳусайн ибн Али Марварудий, Абулҳасан Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамдуя Насафий каби исмоилийлар ўз эътиқодларини ёйишда кенг фаолият олиб боришдилар. Исмоилийлар ҳаттоки сомонийлар ҳудудининг қок марказидан мустаҳкам ўрин эгаллаб, давлат ва қўшиндаги мансабдорларни ҳам ўз томонига оғдиришга эришадилар. Шунингдек, бу даврда сомонийлар ҳудудида, хусусан, Нишопур ва Ҳирот ҳамда унга туташ ҳудудларда карромийлар кенг тарқалган. Улар Фарғона, Хуттал, Марваруд, Самарқанд, Журжон, Жузжон, Биёр ва Жибали Табаристонда бир қанча хонақоҳларга эга бўлган. Ушбу фирқа вакиллари ашъарийлик ва мотуридийликни қабул қилган ҳанафий ва шофеъий мазҳаби вакиллари билан доимий баҳс-мунозарада бўлиб келишган. Кайёлийлар ҳам Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида ўрнашиб, маълум муддат ўз фаолиятларини юритдилар. Бу жараёнда сомоний амалдорларнинг рўли катта бўлди.

АСОСИЙ ҚИСМ

Алавийлик. Рофизийликнинг бир қанча фирқалари мавжуд бўлиб, булардан биринчи пайдо бўлгани алавийликдир. Сомонийлар даврида алавийлар оиласи вакиллари Хуросоннинг Нишопур, Машҳад ва Тус шаҳарларида, Мовароуннаҳрда эса Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларда яшаган. Муқаддасийнинг ёзишича, бу ҳудудларда алавийларнинг мавқеи жуда баланд бўлган (Муқаддасий, 1967, б. 323).

Зайдий алавийлар 250/864 йили Ҳасан ибн Зайд, Муҳаммад ибн Зайд ва Ҳасан ибн Али Утруший каби имомлар бошчилигида Табаристонда давлат тузишгач (Табарий, 1967, ж. 9, б. 271–275), Табаристон, Журжон ва Дайламда рофизийлик кенг тарқала бошлади. Кейинчалик бу ҳудудлар сомонийлар сулоласи томонидан босиб олинди, шундай бўлса-да сомонийларнинг бу ердаги ноиблари алавийларга яхши муносабатда бўлишган (Ибн Асир, 1982, ж. 8, б. 81). Табаристон бироз вақтдан сўнг яна алавийлар қўлига ўтади. Бироқ 316/928 йилги ҳал қилувчи жангда Асфар ибн Шируя Ҳасан ибн Қосимни мағлуб этиб, Журжон ва Табаристонда сомонийлар ҳукмронлигини қайта тиклади. Бир неча алавий ва уларнинг Абу Жаъфар Алавий каби бошлиқлари Бухорога олиб кетилди. Наср ибн Аҳмад даврида, яъни 318/930 йили содир бўлган қўзғолонда улар қўзғолончилар сафидан жой олишади. Сомонийларнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, алавийлар ўз таъсир доирасини Хуросоннинг ғарбий чегараларигача кенгайтирганини кузатиш мумкин. Ибн Фазлоннинг ёзишича, у 309/921 йилда Домиғонга етиб келганида, шаҳар алавийлар қўл остида бўлган ва у ерда Ҳасан ибн Қосим ад-Доъийнинг қўмондонларидан Ибн Қоранга дуч келган. Ибн

Фазлон шунингдек, ундан хавфсираганлиги сабабли карвоннинг устида кўринишини ўзгартириб, йўлида давом этганини қайд этган (Ибн Фазлон, 1959, б. 74).

Ўртадаги зиддиятларга қарамай, сомонийлар алавийларни ҳурмат қилган. Амир Исмоил уларга мол-мулк бериб, ўлпон тўлашдан озод этган (Наршахий, 1351, б. 22, 40, 46, 83, 84). Баъзи ривоятларга кўра, Исмоил Сомоний ёшлигида Муаддабий Рофизийдан илм ўрганган (Заҳабий, 1992–1993, ж. 14, б. 154–155). Сомонийлар даврида Самарқанд рофизийларнинг муҳим марказларидан бири бўлган. Муҳаммад ибн Масъуд Айёший (320/941) бу шаҳарда илмий жамоа ташкил этишга муваффақ бўлган. Наср ибн Аҳмад ва ундан кейинги амирлар даврида Самарқандда зоҳид сифатида танилган рофизийлик вакили Иброҳим ибн Али Куфий катта ҳурматга эга бўлган (Тусий, 1347, б. 438).

Алавийлик Нишопур, Машҳад ва Байҳақда анча вақт давомида алоҳида мавқега эга бўлган ва бу шаҳарларда кўплаб алавий оилалари яшаган. Али ибн Зайд Байҳақий ўзининг “Тариху Байҳақ” асарида бу ерларнинг кўзга кўринган оилалари, зодагонлари ва олимлари ҳақида маълумотлар бериб ўтган. Улар орасида алавийликка мансуб кўплаб кишиларни учратиш мумкин. Наср ибн Аҳмад даврида алавийлар хонадони тарафдорлари аббосийлар халифалигига қарши сиёсий ҳаракат уюштиради. Абулхусайн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Зуборий Нишопурий (339/950 йили вафот этган) машҳур алавий шоирларидан бири бўлиб, у адиб, шоир, ҳофиз Қуръон, тарихчи, хаттот ва фасоҳатли инсонлардан саналган. Шу сабабли кўплаб амирлар, саркардалар ва оддий халқ вакиллари уни халифа деб билиб, унга байъат қилишган (Байҳақий, 1967, б. 98, 440). Зуборий “ал-Озид биллоҳ” лақабини олиб, тўрт ой давомида унинг номига хутба ўқилади. Баъзи ривоятларга кўра, Нишопурда ўн мингга яқин киши Муҳаммад Зуборийга байъат қилган. Лекин у Наср ибн Аҳмаднинг кўшин қўмондонларидан Ҳамуя ибн Али томонидан қўлга олинади. Сомонийлар ҳукумати бу ҳаракатнинг кучайиб кетишидан хавотирланиб, Зуборийни зиндонбанд этиш учун Бухорога олиб келади ва шу ерда қамоққа ташлайди. Орадан тахминан бир йил ўтгач, Зуборий амир Наср томонидан афв этилиб, унга икки юз дирҳамга тенг бўлган ойлик маош тайинланади ҳамда ҳурмати жойига қўйилган ҳолда Нишопурга қайтарилади (Ибн Инаба, 1987, б. 194). Айрим манбаларда Зуборий “соҳибу-л-арзоқ”, баъзан эса, “накибу-н-нуқабо” номи билан ҳам тилга олинади (Байҳақий, 1967, б. 95, 98, 440).

Шундан сўнг ҳам алавийларнинг қаршилиқ ҳаракатлари тўхтаб қолмади. Нух ибн Наср амирлиги даврида Нишопурда алавийларнинг кўзга кўринган намояндаларидан бирини қўллаб-қувватловчи янги бир ҳаракат юзага чиқди. Қазвинлик Абу Яъло Ҳамза ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Алавий Яздий (346/957 йили вафот этган) 330/941 йилда Нишопурга келиб, у ерда 337/948 йилгача яшаган. Абу Яъло халифалар, муҳожирлар ва ансорлар

ҳақида яхши фикрда бўлган, Язидни такфир қилишдан ҳам ўзини тийган. Абу Яъло Рай томон ҳаракатланганда, Нишопур аҳли унга байъат қилмоқчи бўлади, лекин у бу ишга рози бўлмайди. Абу Яълонинг тарафдорлари қўпайиб боришидан хавфсираб, Абу Али Муҳтожий Чағоний 337/948 йили Райга ҳарбий юриш уюштиради. У Абу Яълони ғалаён келтириб чиқаради деган айблов билан ҳибсга олиб, уни халқнинг кўзидан яширишга уринади. Абу Али Муҳтожий турклар билан бирга Абу Яълони аввал Нишопурга, 339/950 йилда эса Бухорога жўнатади. Кейинроқ Абу Яъло озод қилиниб, Нишопурга қайтарилади. Абу Яъло вафот этгач, унинг жасади Қазвинга олиб кетилган (Самъоний, 1962–1982, ж. 7, б. 368–369).

Рофизийларнинг таниқли адиби Абу Бакр Хоразмий ўз сафдошларига йўллаган мактубида, у сомонийларнинг Хуросондаги қўшини қўмондони Абулҳасан ас-Симжурнинг ёмон муомаласидан ва рофизийларнинг зулмидан нолиб, шикоят қилган. Сомонийлар сулоласининг инқироzi ва ғазнавийларнинг тарих саҳнасига чиқиши рофизийлар, шу билан бир қаторда, алавийлар учун ҳам оғир оқибатларга олиб келди. Чунки султон Маҳмуд Ғазнавий аҳли сунна эътиқодига амал қилган ҳамда халифаликка байъат қилиб, аббосийлар халифасига душман ва муҳолиф гуруҳларга, жумладан, рофизийлик ва муътазилага қарши кураш олиб борган (Хатиб Бағдодий, 1985, ж. 4, б. 37, 38).

Исмоилийлик. Исмоилийлик рофизийликнинг катта бир фирқаси бўлиб, унга эргашувчилар имоматлик Жаъфар ас-Содикдан (148/765 йили вафот этган) кейин унинг тўнғич ўғли Исмоилга (143/761 йили вафот этган) ўтган ҳамда у билан тутаган деб ҳисоблайдилар. Қарматийлар ҳам бу фирқага мансуб бўлсалар-да, улар имоматлик Исмоилдан кейин унинг ўғли Муҳаммадга ўтган деб ҳисоблайдилар. Исмоилийликка қарши кишилар томонидан қилинган ривоятларга кўра, бу фирқанинг пайдо бўлиши III/IX асрда ўзини Муҳаммад ибн Исмоилнинг авлоди деб ҳисоблаган Абдуллоҳ ибн Маймун Қаддох исмли киши билан боғлиқ ҳамда унинг авлодлари Рай, Табаристон, Хуросон, Яман, Қатиф, Баҳрайн ва Форс шаҳар ва туманларида исмоилийликнинг илк тарғиботчилари бўлганлар (Ибн Надим, 1346, б. 238). Аммо баъзи олимлар буни инкор этишади. Маҳдий (297–322/910–943) лақаби билан танилган Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад 297/910 йили Мағрибда халифаликка даъво қилиб чиқади ва исмоилийликни тарғиб қилиш учун бош кўтаради. Натижада Қайравонда фотимийлар давлатини тузишга эришади. Унинг тарафдорлари 358/969 йили Мисрни эгаллагач, у ерга кўчиб ўтадилар (Ибн Надим, 1346, б. 338–339). Фотимийлар давлати барпо этилганидан бошлаб, Убайдуллоҳ Маҳдийнинг даъватчилари аббосийлар халифалигининг шарқий ҳудудларида ҳам ўз ғояларини тарғиб қила бошлаганлар. Исмоилийлик тарғиботчилари айниқса, Ироқ ва Эронда кенг фаолият олиб боришган. Хуросон ва Мовароуннаҳр эса, уларнинг тарғибот майдонига

айлантирилади. Ҳатто улар сомонийлар ҳудудининг қоқ марказидан мустаҳкам ўрин эгаллаб, давлат ва қўшиндаги мансабдорларни ҳам ўз томонига оғдиришга эришадилар. Исмоилийлар IV/X асрда ҳам сомонийлар бошқаруви остидаги ҳудудларда ҳаёт кечириб, ўз фаолиятларини давом эттиришган.

Хуросонда исмоилийлик тарғиботининг бошланиши III/IX асрга тўғри келади, яъни тоҳирийлар сулоласи вакили Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир (248–259/862–873) даврида бу заминда исмоилийлар пайдо бўла бошлаган (Бағдодий, 1948, б. 19). Аммо бу даврдаги исмоилийлик “доъийлар”ининг фаолияти ҳақида маълумотлар мавжуд эмас. Ҳижрий III асрнинг сўнгги ўн йиллигида Абу Абдуллоҳ Ходим исмли киши исмоилийликнинг Хуросондаги бош тарғиботчиси бўлиб, унинг қараргоҳи Нишопурда жойлашган. У Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг кўплаб шаҳарларига ўз ноибларини жўнатган (Фазлуллоҳ, 1356, б. 12).

Исмоил Сомоний даврида, яъни 295/907 йили Ғур ва Ғарча тоғларида Яъқуб ибн Лайсининг жияни Абу Билол исмли исмоилийлик тарғиботчиси пайдо бўлади. У ўзи ўрнашган ҳудудни “дору-л-адл” деб номлаб, Ҳиротнинг ўн мингдан ортиқ қишлоқ аҳолиси ва деҳқонларини у ерга чақиради. Уларнинг ҳаракати жиддий тус олишни бошлагач, Ҳирот ҳокими Муҳаммад ибн Ҳарсама бу ҳақидаги хабарни амир Исмоил Сомонийга етказди. Амир Ҳирот ҳокимига ёрдам бериш учун Тиқаш ва Абу Али Марварудий қўмондонлигида қўшин жўнатади. Сомонийлар қўшини билан исмоилийлар ўртасида бўлиб ўтган жангда Абу Билол ва ҳаракатнинг бошқа етакчилари асирга олинди ҳамда ўлдирилди. Шундан сўнг исмоилийлар даъвати Мовароуннаҳр ва Хуросонда бир муддат тўхтаб қолади (Низомулмулк, 1355, б. 299).

Ибн Надимнинг ёзишича, Убайдуллоҳ Маҳдий 307/920 йили Абу Абдуллоҳ Ходимнинг ўрнига Абу Саид Шаъронийни Хуросондаги тарғиботга раҳбар этиб тайинлайди. У Наср ибн Аҳмаднинг Нишопурдаги қўшини раҳбарларидан баъзиларини, жумладан Ҳусайн ибн Али Марварудий (Марвазий ҳам дейилади) ҳамда вазири Муҳаммад ибн Мусо Балхийни исмоилийларга қўшилишга кўндиради. Бу икки нуфузли шахснинг ёрдами билан кўплаб инсон исмоилийликка ўтказилган (Ибн Надим, 1356, б. 12). Шаъроний Абу Бакр ибн Муҳтож даврида (321–327/933–939) Нишопурда ўлдирилган (Бағдодий, 1948, б. 170).

Абу Саид Шаъронийдан сўнг Ҳусайн ибн Али Марварудий исмоилийлар ҳаракатига бошчилик қилган ва ўз фаолиятида катта муваффақиятларга эришган. У олиб борган тарғиботлар натижасида сомонийлар бошқаруви остидаги Толиқон, Маймана, Фарёб, Ғарчистон, Ғур ҳудудларида кўплаб одамлар исмоилийликни қабул қилади (Низомулмулк, 1355. б. 285). Ҳусайн ибн Али Марварудий 302/915 йили сомонийлар амири Наср ибн

Аҳмад ибн Исмоилга қарши қўзғолон кўтаради. Лекин бу қаршилик мағлубият билан якунланади. Хусайн ибн Али Марварудийдан кейин унинг ўрнига моваронуннаҳрлик Абулҳасан Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамдуя ан-Насафий исмоилийлик тарғиботига етакчилик қилади (Ибн Надим, 1346, б. 239). У Бухородан олти чақирим узоқликдаги Баздахда жойлашиб, ўз тарғиботини олиб борган. Шунингдек, у олим ва ёзувчи ҳам ҳисобланган. Насафий ва унинг илмий сафдошларининг тарғиботлари натижасида исмоилийлик сомонийлар сулоласи вакиллари, сарой аъёнлари, шаҳар бошлиқлари ва оддий аҳоли орасида ҳам кенг тарқала бошлайди. Жумладан, амир Насрнинг жияни Бакр Нахшабий, хос котиби Ашъас, шунингдек, Абу Мансур Чағоний, Ойтош Ҳожиб ҳамда сомонийлар сипоҳсолори Бакр ибн Маликнинг укаси Ҳасан ибн Малик ҳам исмоилийликка ўтган. Исмоилийларнинг энг катта ютуғи эса, амир Насрнинг улар томонга ўтиши бўлди. Вазият шу даражага бориб етдики, ҳукмдор исмоилийларнинг барча айтганини бажарадиган бўлди (Низомулмулк, 1355, б. 287–289). Макризийнинг ёзишича, амир Наср ибн Аҳмад Сомоний Маҳдийга мактуб йўллаб, унинг халифалигини тан олгани ва агар буюрса, эллик минглик қўшин билан унинг ҳузурига бориб, дунё аҳлини унинг итоатига бўйсундиришини айтади. Маъруфий Балхий ўз шеърда Наср ибн Аҳмад саройига яқин шоирлардан бири бўлган Рудакийнинг исмоилийликка мойиллигини очиб берган. У шундай дейди: “Мен шоирлар султони Рудакийдан эшитганман, дунёда фотимийлардан бошқа ҳеч ким йўқдир” (Lazard, 1964, p. 136).

Ибн Надимнинг ёзишича, Абулҳасан Муҳаммад Насафий ўзидан олдинги исмоилийлик даъватчиси Марварудийнинг қони эвазига сомонийлар амиридан ҳар бири минг мисқолга тенг бўлган 119 минг диноҳ олиб, фотимийлар халифаси, яъни исмоилийларнинг ўша вақтдаги етакчиси Қоимга жўнатган (Ибн Надим, 1346, б. 239). Насафийнинг сомонийлар саройидаги нуфузи шу даражага етдики, эндиликда у исмоилийликни очиқчасига тарғиб қила бошлади. Бу ҳолат амир ва саройнинг қўриқчилари бўлган аҳли сунна уламолари ҳамда туркий лашкарбошиларнинг ғзабини қўзғатди. Улар амир Насрни ўлдиришга ва исмоилийларни йўқ қилишга қарор қиладилар. Амир Наср бу пайтда касаллиги сабабли тўшакка михланиб ётган эди. У фитна ҳақида ўғли Нуҳ орқали хабар топади ҳамда саройдан чиқиб кетишга муваффақ бўлади. Унинг ўрнига 331/942 йили ўғли Нуҳ амирлик тахтига кўтарилади (Ибн Надим, 1346, б. 239).

Бу пайтда исмоилийлик вакилларида Ибн Савода амир Нуҳни исмоилийликка ўтказмоқчи бўлади ва шу мақсадда ўз шаҳрига кетган Насафийдан исмоилийлик олимларидан бир қанчасини амир Нуҳнинг саройига жўнатишини илтимос қилади. Лекин Нуҳ ибн Наср аҳли сунна эътиқодига амал қилгани сабабли Ибн Саводани ўлдирди (Низомулмулк, 1355, б. 295). Насафийни эса, фақиҳлар билан баҳс олиб бориши учун

чақиртирди. Фақиҳлар уни шармандасини чиқариб, ўлимига фатво берадилар. Амир Нух Абулҳасан Муҳаммад Насафий билан бир қаторда, унинг даъватига қўшилган барчани ўлимга ҳукм қилди. Улар орасида Насафийнинг Саббоғ номи билан машҳур бўлган яқин сафдоши Муҳаммад ибн Саид ибн Муъоз Манодил Бухорий ҳам осиб ўлдирилади. Шу тариқа сомонийлар ҳудудида исмоилийлик устунлари бузиб ташланади. Бу ишлар таниқли ҳанафий фақиҳи ва амир Нухнинг вазири Абулфазл Муҳаммад ибн Аҳмад Суламий Марвазий ва бухоролик фақиҳ Абу Ҳафс Аҳмад ибн Муҳаммад Ижлийларнинг саъй-ҳаракатлари билан амалга оширилди (Насафий, 1991, б. 88).

Бухоро исмоилийлардан тозалангач, Исфижоб ва Насафда ҳам уларнинг тарғиботларига чек қўйилади. Эндиликда исмоилийлар ўз даъватларини яширин тарзда олиб борадиган бўлди. Марварудий ва Насафийларнинг ўлиmidан сўнг Абу Яъқуб Исҳоқ ибн Аҳмад Сижистоний (386/996 ёки 393/1003 йили вафот этган) Сеистон ва Хуросонда исмоилийликнинг навбатдаги машҳур тарғиботчиси бўлди. Аммо у Сеистон амири Халаф ибн Аҳмад томонидан ўлдирилди (Бағдодий, 1948, б. 170).

Нух ибн Наср 343/954 йили вафот этиши билан исмоилийлар сомонийлар ҳудудида яна пайдо бўлиб, улар ўтмишдагидек сарой, девон ва қўшин ичига ҳам кириб бордилар. Абдулмалик ибн Нухнинг қўшин қўмондонларидан Абу Саид Бакр ибн Молик Фарғоний ва вазири Абу Мансур Муҳаммад ибн Узайр (343-345/954-956) исмоилийларга қўшилган аъёнлардан эдилар. Улар шу ва бошқа айбловлар сабабли 345/956 йили қатл этилган (Гардизий, 1363, б. 352). Сомонийлар бошқаруви остидаги Тус вилояти ҳокими Абу Мансур Муҳаммад ибн Абдураззоқ ат-Тусий ҳам исмоилийлар қаторида тилга олинади (Низомулмулк, 1355, б. 300). Низомулмулк ўз асарида сомонийлар саройи ва девонига оид яна бир неча кишини, жумладан, Мансур ибн Бойқаро, Абулаббос Жарроҳ, Хумортегин ва Таканакнинг исмоилийларга қўшилганини айтиб ўтган (Гардизий, 1363, б. 352).

Карромия. Рофизийликнинг яна бир фирқаси карромия бўлиб, у тоҳирийлар сулоласи даврида вужудга келган, кейинчалик сомонийлар ҳудудида, хусусан, Нишопур ва Ҳирот ҳамда унга туташ ҳудудларда кенг тарқалган. Бу фирқанинг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Карром (190–255/806–869) бўлиб, у Сеистоннинг Заранж қишлоғида туғилган. У Хуросоннинг Нишопур, Ҳирот, Балх ва Марв сингари шаҳарларида таълим олган, сўнгра беш йил Маккада яшаган. Сеистонга қайтиб келгач, ўз ғояларини тарғиб қила бошлаган, лекин унинг тарғиботлари бу ерда рад этилади. Шундан сўнг у аввал Фарғистонга, кейин эса, Нишопурга бориб жойлашди ҳамда бир гуруҳ деҳқонлар ва қишлоқ аҳлини ўз ғоясига ишонтирди. Аммо у ерда Муҳаммад ибн Карром тоҳирийлар сулоласи етакчилари Тоҳир ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир (230–248/844–862) ва Муҳаммад ибн Тоҳир (248–259/862–873) томонидан бузук эътиқоди сабабли қамоққа ташланган. Саккиз йиллик

камоқдан сўнг Ибн Карром Нишопурдан сургун қилинади. Шу сабабли у 251/865 йили Дамашққа жўнаб кетади ва 255/869 йили Қуддусда вафот этади (Тулепов, 2013, б. 101).

Муқаддасийнинг ёзишича, карромийлар Фарғона, Хуттал, Марваруд, Самарқанд, Журжон, Жузжон, Биёр ва Жиболи Табаристонда бир қанча хонақоҳларга эга бўлган (Муқаддасий, 1967, б. 323). Ушбу фирқа вакиллари ашъарийлик ва мотуридийликни қабул қилган ханафий ва шофеъий мазҳаби вакиллари билан доимий баҳс-мунозарада бўлиб келишган. Масалан, 370/981 йили сомонийлар қўшини бошлиғи Абулҳасан Муҳаммад ибн Симжур Нишопурда шофеъийлик мазҳабининг таниқли олими Абдулқоҳир Бағдодий билан карромийлар вакили Иброҳим ибн Муҳожир ўртасида баҳс уюштирган (Бағдодий, 1948. б. 137). Ташкил этилишининг дастлабки йилларида сомонийларга боғлиқ бўлган ғазнавийлар сулоласи етакчилари Сабуктегин (366–387/977–997) ва унинг ўғли Маҳмуд (387–422/997–1030) карромийларни ўз ҳимоялари остига олади. Карромийлар ҳам ўз навбатида аббосийлар халифалигига ва ғазнавийлар ҳокимиятига боғлиқ эканликларини билдиради. Ҳатто 381/991 йили Бағдодда Тоъи Лиллах халифаликдан четлатилиб, ўрнига Қодир Биллох тайинланиши муносабати билан нишопурлик карромийларнинг етакчиси Абу Муҳаммад Абдуссалом ибн Муҳаммад ибн Ҳайсам унинг номига хутба ўқишни бошлаган, Маҳмуд ибн Сабуктегинни эса, Хуросон ҳукмдори сифатида эътироф этган (Утбий, 1286, ж. 2, б. 109–111). Ибн Карром ғояларини тизимлаштирган нишопурлик Исҳоқ ибн Маҳмашоз ва унинг ўғли Абу Бакр (421/1030 ваф.э.) ҳам Сабуктегин томонидан қўллаб-қувватланади. Шу тариқа карромийлик Нишопурда катта қувватга эга бўлади. Абу Бакр Маҳмуд ибн Сабуктегиннинг кўрсатмаси ва ёрдами билан исмоилийлар жойлашган қалъани қамал қилади ва уларнинг бир қисмини осиб ўлдиради. Унинг издошлари ҳам муваффақиятлардан фойдаланиб ўзларига муҳолиф бўлганларни бузуқ ақидада айблаб, жия тўлашга мажбурлайдилар (Утбий, 1286, ж. 2, б. 309–312). Ҳатто Нишопурда шиалар томонидан эндиgina қурдирилган масжид ҳам бузиб ташланади. Шу тариқа Нишопурда карромийларнинг фитнаси кучаяди. Султон Маҳмуд эса, умумий норозиликдан сўнг уларнинг имкониятларини чеклайди ва шу йўл билан шаҳарда тинчлик ўрнатади (Утбий, 1286, ж. 2, б. 313–327). Абу Бакрнинг “тасжим” ҳақидаги фикри сабабли Султон Маҳмуд 402/1011 ёки 1012 йили уни қўллаб-қувватлашни тўхтатади. Карромийларга қарши кўплаб баҳсларда қатнашган шофеъий мазҳаби олими, фақиҳ ва адиб Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Фурак Исфаҳоний (406/1016 йили ваф.э.) Ғазнага чақирилади ва у карромийлар билан илмий баҳслар олиб боради. Лекин у уйига қайтишда заҳарланади ва 406/1016 йили вафот этади (Субкий, 1964–1976, ж. 2, б. 130–131). Мўғуллар босқинидан сўнг мазкур фирқа вакиллари ҳақида бирор бир маълумот учрамайди.

Каёлия. Ислом олимлари каёлияни рофизийларга оид фирқа деб биладилар. Бу фирқанинг етакчиси бўлган Аҳмад ибн Закариё Каёл Хуросоннинг жанубий-шарқида жойлашган Байҳақ ноҳиясининг Байту-н-нор қишлоғида туғилган (Байҳақий, 1967, б. 438). Шахристоний (548/1153 йили вафот этган) уни Жаъфар ибн Муҳаммад Содикдан кейин аҳли байтнинг пешвоси ҳамда машҳур имомлардан бири деб билган. Унинг сўзларига кўра, Каёл бир қанча илмий ва фалсафий нутқни заиф ақли сабаб аралаштириб юборган. Шиа етакчилари унинг қарашларини бидъат деб ҳисоблаб, тарафдорларига ундан узоқроқ туришни буюрган. Каёл эса, атрофида тарафдорлар тўплаб, имомликни даъво қилади (Шахристоний, 1981, б. 77).

Абулмаъолийнинг “Баён ал-адён” асарида ёзилишича, Каёл 295/908 йили пайдо бўлиб, исломга нотаниш қонунлар олиб келди. У форс тилидаги Қуръон тушунчасини ва ҳеч ким билмаган ёзувни яратди (Абулмаъолий, 1342, б. 67). Бу жараёнлар эҳтимолан Кайёлнинг Бухорода сомонийлар вазири Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Жайҳонийнинг иноятларидан баҳраманд бўлган бир даврга тўғри келади. Кайёлга бу таржимани амалга оширишни Жайҳоний тавсия қилган ва уни пойтахт Бухорода эмас, балки Кеш, Нахшаб ва Туркистонда ташвиқ қилишни маслаҳат берган. Кайёл дастлаб Кешга боради, лекин у кешликлар ўз эътиқодларига, фуқаҳо ва имомларига содиқ эканликларига гувоҳ бўлади. Шу сабабли у Жайҳонийнинг кейинги тавсиясига биноан Марвга борди ва ўз даъватини Марв қишлоқларида тарғиб қила бошлайди. Бу ерда у ўз тарафдорларини топишга эришади. Кайёл тез орада ўз издошлари томонидан қатл этилади. Бу орада Жайҳоний ҳам вафот этди. Шу тариқа Кайёлнинг бидъат ғоялари йўқ бўлди (Абулмаъолий, 1342, б. 66, 67).

Абулҳасан Али ибн Зайд Байҳақий (565/1171 йили вафот этган) Каёлнинг ғалати жумлалари ҳақида маълумотлар қолдирган. У яшаган даврда Каёлнинг издошлари ва унинг китоби Самарқандда ҳали ҳам мавжуд бўлган (Байҳақий, 1967, б. 438). 543–606/1149–1210 йиллар оралиғида яшаб ижод этган Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий Кайёлнинг ғояларига қарши “Фил-имомати ала-л-Кайёл” номли асар ҳам битган. Баъзи олимларнинг фикрича, Кайёлнинг ғояларига ҳиндуйлик ва монавийлик қарашлари таъсир кўрсатган (Madelung, 1979, p. 847).

ХУЛОСА

Сомонийлар сулоласи даврида мавжуд бўлган рофизийлик тоифасига мансуб бўлган фирқалар бўйича қуйидаги тўхтамларга келинди:

– алавийлик вакиллари фаолияти сомонийлар даврида кенг тарқалди. Бу айниқса, Ҳасан ибн Қосим, Абу Жаъфар Алавий, Абулхусайн Муҳаммад ибн Аҳмад Зуборий, Абу Яъло Ҳамза ибн Муҳаммад Алавий каби алавийлик етакчилари фаолиятида ёрқин намоён

бўлди. Сомоний ҳукмдорлар алавийларнинг сиёсий қаршилигига ҳарбий йўл билан жавоб қайтарган бўлсалар-да, уларнинг эътиқодий қарашларига ва йирик вакилларига ҳурмат билан муомалада бўлдилар.

– сомонийлар бошқаруви остидаги ҳудудларда энг кенг тарқалган рофизий фирқа бу исмоилийлик бўлди. Унинг фаолияти сиёсий жиҳатдан ҳам жуда кучли даражага чиқди. Бунда мазкур фирқа тарғиботчиларидан Абу Абдуллоҳ Ходим, Абу Саид Шаъроний, Ҳусайн ибн Али Марварудий, Абулҳасан Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамдуя ан-Насафийларнинг рўли катта бўлди. Улар оддий аҳолидан ташқари давлат амалдорлари, ҳарбий саркардалар ҳатто ҳукмдорларни ҳам ўз эътиқодларига ишонтира олдилар.

– карромийлар сомонийларнинг йирик шаҳар ва вилоятларида катта мавқега эга бўлишди. Ушбу фирқа ашъарийлик ва мотуридийликни қабул қилган ҳанафий ва шофеъий мазҳаби вакиллари билан доимий баҳс-мунозарада бўлиб келишди. Улар бир муддат сомонийларнинг катта ҳарбий қўмондонлари ҳимоясида фаолият юритдилар, аммо қарашларининг ботиллиги сабаб охир-оқибат бу ҳудудларда таназзулга юз тутдилар.

– Аҳмад ибн Закарийе Каёлнинг ғоялари сомонийлар даврида Мовароуннаҳр ҳудудларида муваффақиятсизликка учраб, Хуросонда маълум муддатга ўз ўрнини топди. Бу жараёнда сомоний амалдорларнинг рўли катта бўлди. Шунинг ҳам айтиш мумкинки, сомонийлар давридаги бу каби фирқаларнинг хилма хиллиги жамиятда эътиқод ва қарашлар эркинлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абулмаъолий, Муҳаммад ибн Ҳусайн. (1342). Баён ал-адён. Техрон.
2. Lazard, G. (1964). Les Poetes Persans. Tehran/Paris.
3. Madelung, W. (1979). Al-Kayyal. Encyclopaedia of Islam (vol. 1). Leiden.
4. Saidjonov, A. (2022). Somoniylar sulolasi hakmronligi davrida xorijiyilar va jahmiylar. *Yosh olimlar ilmiy-amaliy to'plami: konferensiya to'plami* (pp. 15-17). Toshkent: "O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi" nashriyot-matbaa birlashmasi.
5. Бағдодий, Абдулқохир ибн Тоҳир. (1948). Ал-Фарқ байна-л-фирақ. Миср.
6. Бағдодий, Аҳмад ибн Али Хатиб (1985). Тарихи Бағдод. Байрут.
7. Байҳақий, Али ибн Зайд. (1967). Тарихи Байҳақ. Ҳайдаробод,.
8. Гардизий, Абдулхай ибн Даҳҳок. (1363). Зайн ал-ахбор. Техрон.
9. Заҳабий, Муҳаммад ибн Аҳмад. (1992–1993). Тарих ал-ислом. Байрут.
10. Ибн Асир, Али ибн Муҳаммад. (1982). Ал-Комил фит-тарих. Байрут.
11. Ибн Инаба, Аҳмад ибн Али (1987). Ал-Фусул ал-фахрия. Техрон.
12. Ибн Надим, Муҳаммад ибн Исҳоқ. (1346). Ал-Фихрист. Техрон.
13. Ибн Фазлан. (1959). Рисола Ибн Фазлон. Дамашқ.

14. Муқаддасий, Муҳаммад ибн Аҳмад. (1967). Аҳсан ат-тақосим фи маърифа ал-ақолим. Лейден.
15. Наршахий, Муҳаммад ибн Жаъфар. (1351). Тарихи Бухоро. Техрон.
16. Насафий, Умар ибн Муҳаммад. (1991). Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд. Саудия Арабистони.
17. Низомулмулк, Ҳасан ибн Али. (1355). Сияр ал-мулк (Сиёсатнома). Техрон.
18. Самъоний, Абдулкарим ибн Муҳаммад. (1962–1982). Ал-Ансоб. Ҳайдаробод.
19. Субкий, Абдулваҳҳоб ибн Али. (1964–1976). Табақот аш-шофеъия ал-кубро. Қоҳира.
20. Табарий, Муҳаммад ибн Жарир (1967). Тарих ал-уам вал-мулк. Байрут.
21. Тулепов, А. (2013). Ислом ва ақидапараст оқимлар. Тошкент: Шарқ.
22. Тусий, Муҳаммад ибн Ҳасан. (1347). Ихтиёру маърифа ар-рижол. Машҳад.
23. Утбий, Муҳаммад ибн Абдулжаббор. (1286). Ат-Тарих ал-Яминий. Миср.
24. Фазлуллоҳ, Рашидиддин. (1356). Жомеъ ат-таворих (Қисмати исмоилиён). Техрон.
25. Шаҳристоний, Муҳаммад ибн Абдулкарим. (1981). Мавсуъат ал-милал ван-ниҳал. Байрут.